

Artikel

Representatie en deliberatieve democratie

Ronald Tinnevelt

1. Politiek en deliberatie

Deliberatieve of dialogische democratie lijkt vandaag de dag in de mode te zijn binnen de politieke theorie. Steeds vaker horen we in de vakbladen en de media het geluid, dat politieke beslissingen het resultaat moeten zijn van een discussie of deliberatie tussen vrije en gelijke burgers. Politiek is volgens deze opvatting van democratie onlosmakelijk verbonden met een publieke deliberatie, waarin wij onze meningen en preferenties op een redelijke wijze naar voren kunnen brengen en aan elkaar kunnen toetsen. Het is niet louter de uitoefening van macht, die een beslissing tot een legitieme beslissing maakt, maar met name de redelijke instemming van de burgers, die aan deze macht ten grondslag ligt. Zij die aan een beslissing onderworpen zijn, moeten er ook mee in kunnen stemmen.

Het belang van publieke deliberatie voor de politiek wordt duidelijk, op het moment dat de redelijke instemming van de burgers afwezig is, of op het moment dat burgers of sociale bewegingen geen betekenisvolle invloed meer hebben op het politieke proces. In dat geval kan een vicieuze cirkel ontstaan, waarin problemen rond legitimiteit en sturing elkaar versterken. (Habermas 1994:467) Dit maakt duidelijk waarom volgens velen de huidige politiek in een crisis verkeert. Aan de ene kant is de overheid steeds minder in staat om te regeren, terwijl de burgers aan de andere kant steeds minder geneigd zijn om zich te laten regeren. Er bestaat een groeiend wantrouwen ten opzichte van de politiek en burgers lijken steeds apathischer te worden wanneer het om zaken gaat, die we normaal als politiek of publiek bestempelen. Hierdoor hebben termen als 'democratisch tekort' en 'politieke vervreemding' een vaste plaats in het politieke jargon gekregen. Toch moeten we ervoor waken om deze crisis niet te overdrijven. Het gebrekkige vertrouwen in de politiek en de tekortschietende sturingscapaciteit van de overheid zijn geen problemen van de laatste jaren, maar hebben in feite altijd al een rol gespeeld in de politiek. Daarnaast lijkt een aantal van deze problemen sterk samen te hangen met de manier waarop wij naar de politiek kijken en aan de hand daarvan inrichten.

Het is dan ook niet verwonderlijk, dat uit de groeiende ontevredenheid met de huidige politieke praktijk een nieuw politiek paradigma is voortgekomen, waarin een meer participatieve en deliberatieve democratie centraal staat. Een dergelijk paradigma lijkt de belofte in zich te dragen om een aantal van onze politieke problemen weg te nemen. Het wijst immers op het besef dat bij velen leeft, dat een alternatief voor de huidige situatie wel degelijk tot de mogelijkheden behoort. (Smith & Wales 2000:51) In de vorm van een ideale publieke deliberatie tussen vrije en gelijke burgers houdt de deliberatieve democratie het functioneren van de politiek een spiegel voor. Zij probeert de politieke praktijk te wijzen op de diverse knelpunten in haar functioneren en geeft tevens aan op welke manier onze huidige politieke instellingen kunnen bijdragen tot een grotere legitimiteit en betrokkenheid van de burgers.

De groeiende aandacht voor de betekenis van deliberatie voor de politiek betekent echter niet, dat het hier om een werkelijk nieuwe of zelfs innoverende beweging gaat. Iedereen die een beetje vertrouwd is met de geschiedenis van de democratie, weet immers dat de gedachte van de deliberatieve democratie eigenlijk zo oud is als de democratie zelf. Sinds het ontstaan van de democratie in het Athene van de 5^e eeuw zien we dat deliberatieve politiek de metgezel is geweest van de democratie. (Elster 1998:1) Dit betekent niet dat iedereen die in het verleden over democratie heeft nagedacht, ook daadwerkelijk het belang van een publieke deliberatie inzag. Soms was zelfs het tegendeel het geval. Zo ontkende de Duitse jurist Carl Schmitt ten stelligste dat democratie draaide rond de representatie van de burger in het politieke systeem. Voor een echte democratie was het niet noodzakelijk dat burgers een belangrijke rol hadden in het politieke debat over de legitimiteit of illegitimiteit van wetten. Ook uit het werk van andere politiek denkers blijkt duidelijk dat deliberatie en democratie niet altijd en ook niet noodzakelijk hand in hand hoeven gaan.

Maar zelfs wanneer men hier wel van overtuigd was, bestonden er nog grote verschillen tussen de diverse democratietheorieën. Wanneer we alleen al vergelijken hoe theoretici als James Madison, Edmund Burke, Hannah Arendt of John Rawls een interpretatie geven van democratie en representatie, dan zien we duidelijk dat er behoorlijke variaties bestaan in hun opvatting van wat deliberatie is en wie feitelijk moet delibereren. Deliberatie heeft soms enkel betrekking op de politieke elite, zoals bij Burke het geval is, en soms gaat het om de hele burgerbevolking, zoals de gedachte van de publieke rede bij Rawls duidelijk illustreert. Hieruit volgt dat we eerst moeten aangeven welke invulling binnen het model van deliberatieve politiek aan de notie van ‘deliberatie’ wordt gegeven, voordat we duidelijk kunnen maken wat deliberatieve democratie precies is.

De meest eenvoudige manier om ‘*deliberatie*’ te omschrijven, is door haar te zien als een vrije en ongedwongen uitwisseling van redelijke argumenten. Deliberatie heeft dus te maken met een vorm van *praktisch redeneren*. Hiermee wordt echter nog geen volledige invulling van ‘deliberatie’ gegeven. Naast het praktisch redeneren moet nog een tweede punt benadrukt worden en dat is, dat de vrije uitwisseling van redelijke argumenten potentieel zal leiden tot een *transformatie* van onze overtuigingen en belangen. (Cooke 2000:948) Door gebruik te maken van onze rede, krijgen we een duidelijker inzicht in wat onze belangen en overtuigingen zijn en in welke mate deze aanvaardbaar zijn voor anderen. Maar welke relevantie heeft deze vorm van deliberatie nu voor een constitutionele democratie? Hoe vertaalt zich de praktische rede naar het politieke domein? Ondanks de vele verschillen die tussen de diverse theorieën van deliberatieve democratie bestaan, geven ze allemaal een gelijkaardig antwoord op deze vraag. Binnen de politieke sfeer moeten beslissingen genomen worden op basis van wat Kant een *publiek gebruik van de rede* noemde. We maken een publiek gebruik van de rede wanneer we een moreel gezichtspunt innemen en kijken welke normen of waarden in het belang van allen zijn. Politieke beslissingen zijn in die zin dus legitiem, wanneer ze het resultaat zijn van een publieke deliberatie; waarbij we publieke deliberatie kunnen opvatten als het proces waarin de leden van een politieke samenleving deelnemen aan een kritisch onderzoek naar de legitimiteit van de wetten en van het beleid die hen collectief binden. (Valadez 2001:31) Het is via dergelijk kritisch onderzoek dat burgers, politiek gezien, autonoom zijn. Het deliberatieve model van democratie ontwikkelt met andere woorden een ideaal van *politieke autonomie* dat gebaseerd is op de publieke rede van de burgers. (Bohman & Rehg 1997:ix)

Het is belangrijk om hierbij te benadrukken dat het om publieke *deliberatie* gaat en niet louter om publieke *discussie*. De reden hiervoor is eigenlijk vrij eenvoudig. Als het deliberatieve model zich wil onderscheiden van het gangbare economische model en van de rationele keuzetheorie die hieraan ten grondslag ligt, dan kan zij zich niet enkel richten op discussie, als de motor voor politieke legitimatie. Ook wanneer we met anderen onderhandelen of over bepaalde wetten stemmen, kunnen we immers gebruik maken van een publieke discussie. (Cohen 1996:193) De politieke rechtvaardiging van wetgeving en beleid draait binnen de deliberatieve democratie dan ook rond een *specifieke soort* publieke discussie. Het gaat om een discussie waarbij de deelnemers elkaar op basis van redelijke argumenten proberen te overtuigen, binnen een *vrije en gelijke* gespreksituatie. Het zijn deze morele vooronderstellingen die er uiteindelijk voor moeten zorgen, dat het resultaat van de deliberatie voor iedereen legitiem is.

Binnen het deliberatieve model is de democratie dus een vorm van de publieke rede, dat wil zeggen een publieke deliberatie waarbij *alle* betrokkenen gericht zijn op het algemene belang en een gelijke stem hebben in het politieke besluitvormingsproces. (Young 2000:22-25) Collectieve beslissingen zijn alleen dan rationeel en legitiem, wanneer de politieke en juridische instellingen van een democratie zodanig zijn ingericht, dat hetgeen ons allen aangaat het resultaat is van een rationeel en eerlijk besluitvormingsproces, waaraan iedereen op een vrije en gelijke wijze kan deelnemen. (Benhabib 1996:69) De deliberatieve democratie schetst in die zin een *ideale besluitvormingsprocedure* die wordt gekenmerkt door inclusiviteit, gelijkheid, redelijkheid en publiciteit. Hoe we deze gedachte van een ideale procedure voor besluitvorming en deliberatie precies moeten begrijpen, kunnen we het beste verduidelijken door het deliberatieve model van democratie tegenover het model van democratie te plaatsen dat sinds de vijftiger jaren een dominante plaats inneemt binnen de politieke wetenschappen, namelijk het *aggregatieve model*.

2. Deliberatie of Aggregatie?

Zoals gesteld, komt de toenemende belangstelling voor het deliberatieve model voort uit een groeiende ontevredenheid met de huidige politieke praktijk. Hierbij staat de steeds breder wordende kloof tussen politiek en samenleving centraal. Tegen deze achtergrond is het niet verwonderlijk dat mensen zich vragen gaan stellen bij de liberaal-democratische eis, dat volksvertegenwoordigers in staat moeten zijn om voor anderen te delibereren en te handelen. Hoe kunnen zij zich immers in de plaats van anderen stellen, wanneer de communicatieve band tussen politiek en samenleving doorgesneden lijkt te zijn? Een grotere betrokkenheid van de samenleving op de politiek en van de politiek op de samenleving lijkt daarom noodzakelijk. Maar hoe kunnen we deze betrokkenheid tot stand brengen, wanneer we weten dat de liberale instellingen van onze democratische maatschappij hier eigenlijk niet voor zijn ontworpen? Hun centrale functie ligt, volgens de liberaal-democratische theorie, immers in de *articulatie* en *aggregatie* van vooraf gegeven overtuigingen, waarden en belangen en niet in een reflectie op deze belangen, of in een dialoog tussen burger en overheid. Politiek is volgens de liberale visie van nature een *aggregatieproces*.

Het deliberatieve model wil een deel van deze problemen wegnemen door de communicatieve band tussen samenleving en politiek weer te herstellen. Aggregatie moet aangevuld en – waar mogelijk – vervangen worden door politieke deliberatie, door een dialoog tussen burgers en politici. Het is echter de vraag, hoe we deze substitutie van aggregatie door deliberatie tot stand kunnen brengen. Moeten we deliberatieve democratie zien als een radicaal ander model dan de liberaal-representatieve democratie, of enkel als een hervorming van dit model. Anders uitgedrukt: moeten de politieke instellingen van de liberale democratie volledig geherstructureerd worden of moeten ze voornamelijk aangevuld en hervormd worden? (Smith & Wales 2000:51-54) Om een antwoord te geven op deze vraag, moeten we eerst aangeven op welke manier het aggregatieve model vorm heeft gekregen binnen de liberaal-democratische theorie en welke verschillen er zijn met het deliberatieve model.

Wanneer we naar de geschiedenis van de politieke wetenschappen kijken, dan zien we dat de aanzet tot de ontwikkeling van het aggregatieve model van democratie werd gegeven door het hoofdwerk van de oostenrijkse-amerikaan Joseph Schumpeter, namelijk *Capitalism, Socialism and Democracy* (1947) In dit boek probeert Schumpeter het tekort aan te tonen van het klassieke normatieve model van democratie. De opkomst van de massademocratie laat volgens hem duidelijk zien, dat de opvatting van volkssoevereiniteit, zoals die onder andere bij Rousseau naar voren komt, niet houdbaar is. De kritiek van Schumpeter op de klassieke democratietheorie spitst zich toe op drie punten: op het algemeen belang, op de algemene wil van het volk en op de politieke wil van het individu. Om te beginnen, bestaat er volgens hem geen objectief vaststelbaar algemeen belang waar alle mensen het over eens zijn of op basis van de praktische rede over eens kunnen worden. Mensen verschillen nu eenmaal van mening over de vraag, wat het algemeen belang is. Hieruit volgt, volgens Schumpeter, dat de idee van de algemene wil in rook opgaat. De gedachte van de algemene wil veronderstelt immers dat er een objectief vaststelbaar algemeen belang is. Tenslotte veronderstelt de klassieke democratietheorie dat burgers rationeel zijn en weloverwogen beslissingen maken op basis van geïnformeerde voorkeuren. In de realiteit zijn mensen echter zelden autonoom. De veronderstellingen van het klassieke model stroken dan ook niet met de realiteit. Daarom ontwikkelt Schumpeter een theorie, die de *feitelijke werking* van het democratische systeem probeert te verklaren. Het klassieke normatieve model wordt vervangen door een *descriptief model*. Binnen het descriptieve model gaat men niet uit van een algemene wil van het volk, die door volksvertegenwoordigers vertaald moet worden naar wetgeving en beleid, maar men vertrekt vanuit het standpunt van de volksvertegenwoordigers zelf, die op basis van onderlinge concurrentie en competitie aansluiting zoeken bij de voorkeuren en overtuigingen van de burger. De rollen worden hierdoor omgedraaid. Niet de burger staat centraal, maar de gekozen volksvertegenwoordiger. De burger is slechts een consument. Politiek wordt dan, in analogie met de economie, tot een strijd tussen politieke partijen over macht en ambten. Tegenover de strijd binnen de economie om winst, staat dan de strijd tussen politieke elites om macht. (Blokland 2001: 210-216, Daudt 1981:112-115 en Mouffe 2000:80-83)

De empirische theorie van Schumpeter werd in 1957 door Anthony Downs uitgewerkt tot een volwaardige economische theorie van de democratie. Downs trok de economische lijn van Schumpeter door en identificeert de normatieve inhoud van de democratie met het *rationele keuzegedrag* van de deelnemers aan het politieke proces. Wat centraal staat is niet de algemene wil van het volk, maar de instrumentele rationaliteit die in het gedrag van kiezers en gekozenen besloten ligt. Enerzijds proberen de kiezers, voor zover mogelijk, hun eigenbelang te vertalen naar aanspraken op het politieke systeem en,

anderzijds, proberen politici om bepaalde ambten te krijgen of te behouden, door stemmen in te ruilen voor de belofte, om een bepaald beleid uit te voeren. Politiek wordt met andere woorden gereduceerd tot het economische principe van de ruil. Het wordt een ruilhandel en onderhandelingsproces tussen politieke partijen en kiezers. Politieke beslissingen zijn rationeel, wanneer ze rekening houden met de aggregatie en articulatie van de individuele belangen van de kiezers. (Habermas 1994:404)

Wat kenmerkend is voor het aggregatieve model van democratie, is dat men zich geen rekenschap aflegt van de aard en de herkomst van individuele belangen en overtuigingen. Men veronderstelt dat belangen en overtuigingen constant zijn en eigenlijk niet veranderen wanneer we met anderen omgaan of aan het politieke proces deelnemen. Belangen gaan aan het politieke proces vooraf en worden geaggregeerd op basis van stemmingen en onderhandelingen. Politiek is dus inherent verbonden met een strijd om stemmen, met het treffen van schikkingen en het vormen van coalities. Hierbij moet natuurlijk wel worden opgemerkt, dat de concurrentiestrijd zich binnen bepaalde randvoorwaarden moet afspelen. Het politieke spel kent duidelijke regels die de eerlijkheid van het uiteindelijke resultaat moeten garanderen. Hierbij moeten we onder andere denken aan het algemene stemrecht, de representatieve samenstelling van het parlement, de procedures die gelden voor het nemen van beslissingen en de basisrechten en vrijheden die we in de constitutie vastleggen. (Habermas 1994:359)

Enkel met betrekking tot dit laatste punt, stemt het aggregatieve model overeen met het deliberatieve model. Beide modellen delen bepaalde veronderstellingen ten aanzien van de basisstructuur van democratische instellingen; namelijk: dat een democratie een constitutie nodig heeft, dat beslissingen genomen moeten worden op basis van stemmingen wanneer consensus niet mogelijk is en, ten slotte, dat het democratische proces bepaalde basisrechten vereist, zoals het recht op vrijheid van meningsuiting en de vrijheid van vereniging en vergadering. Het voornaamste verschil tussen beide modellen ligt dus niet in het institutionele kader van de democratie, maar in de wijze waarop beslissingen tot stand komen, dat wil zeggen: in het *proces van besluitvorming*. (Young 2000:18) Binnen het deliberatieve model staat niet de *economie* of de markt model voor het besluitvormingsproces, maar de *publieke deliberatie*. Dit komt op twee punten zeer duidelijk naar voren. Op de *eerste plaats* is het, volgens de voorstanders van het model van de deliberatieve democratie, onrealistisch om te veronderstellen dat de belangen en overtuigingen van burgers los staan van het politieke proces en als gegeven beschouwd kunnen worden. Dit lijkt ook evident te zijn. Hoe kan ik immers, onafhankelijk van mijn interacties met anderen of onafhankelijk van het politieke proces, precies weten wat mijn belangen zijn, of hoe ik over bepaalde zaken denk? In feite is het natuurlijk zo, dat opinies en belangen door onze relaties met anderen en door het politieke proces veranderen. Sommige belangen kunnen zelfs alleen in het politieke proces worden verwoord. Nog afgezien daarvan, zijn we binnen de politiek niet op zoek naar onmiddellijke overtuigingen of belangen, maar naar reflexieve overtuigingen en belangen. Het moet om overtuigingen en belangen gaan die hun onmiddellijkheid verloren hebben en die een bepaalde mate van publieke georiënteerdheid tot uitdrukking brengen. (Elster 1997:3-34)

Opiniepeilingen vormen een mooie illustratie van dit laatste punt. Wanneer we kijken naar de antwoorden die mensen op de markt geven op vragen die met actuele politieke problemen samenhangen, dan zien we dat het merendeel van de antwoorden vaak ondoordacht of naast de kwestie is. Dit heeft over het algemeen niet zozeer te maken met het feit dat mensen niet in politiek zijn geïnteresseerd, maar vooral met het feit dat men niet over de noodzakelijke achtergrondinformatie beschikt en eigenlijk geen kans heeft gekregen om de relevante argumenten te leren kennen. Wat we van iets vinden, wordt vaak pas duidelijk nadat we er over nagedacht hebben en er met anderen over hebben gepraat. Mensen beschikken nu eenmaal niet van nature over een geordend geheel van coherente belangen en overtuigingen. Een politiek systeem dat de belangen en overtuigingen van de burgers als gegeven beschouwt, baseert zich op een methodologische fictie. Het ziet niet in, dat een coherente en reflexieve ordening van belangen en overtuigingen slechts tot stand kan komen in een deliberatieproces. Politiek als publiek proces van deliberatie, is in die zin onlosmakelijk verbonden met een transformatie van belangen. (Elster 1997:11, Manin 1987:338-368, Benhabib 1996:71)

Dit brengt ons tot het *tweede punt* waarop het deliberatieve model verschilt van het aggregatieve model. Volgens de voorstanders van de deliberatieve democratie, moeten we een duidelijk verschil maken tussen handelingsvormen die van toepassing zijn op de *economische markt* en handelingsvormen die van toepassing zijn op het *politieke forum*. Dit onderscheid wordt binnen het aggregatieve model niet gemaakt. Men

verwart het politieke forum met de economische markt. Dit zou niet echt een probleem zijn, wanneer het politieke systeem zich enkel richtte op het functioneren van het marktsysteem en probeerde om bepaalde inefficiënte elementen weg te nemen. Maar de moeilijkheid is natuurlijk dat dit niet de enige en ook niet de belangrijkste taak van de politiek is. De politiek houdt zich op de eerste plaats bezig met de verdeling van onze welvaart, met het creëren van een collectieve identiteit en vooral met het tot stand brengen van rechtvaardigheid. (Benhabib 1996:68) Ten aanzien van deze functies, lijkt het economische model volledig tekort te schieten. Een model dat zich enkel richt op de egocentrische overwegingen van burgers en politici, kan niet verklaren dat rechtvaardigheid van ons verlangt dat we verder kijken dan de werking van de markt en ons richten op de belangen die ons allen verbinden. Het is eenvoudigweg onrealistisch, om te veronderstellen dat sociaal gedrag altijd verklaard kan worden als het resultaat van rationele nutscalculaties.

Wanneer we beide verschilpunten samennemen en bekijken welke gevolgen hieruit voortvloeien voor de manier waarop politieke beslissingen worden genomen, dan komen we tot de volgende conclusie. Binnen het deliberatieve model komen de deelnemers aan de publieke deliberatie niet tot een beslissing doordat zij uitzoeken welke belangen gesteund worden door het grootste aantal mensen of door de sterkste groepen, maar doordat ze nagaan welke voorstellen gesteund worden door de beste redenen. Beslissingen worden niet genomen op basis van het *getal*, maar op basis van *argumenten* die naar voren worden gebracht in een machtsvrij publiek debat. (Young 2000:23) De publiek rede van het politieke debat zetelt dus in de regels en voorwaarden waaraan processen van publieke deliberatie moeten voldoen.

Welke veranderingen moeten we echter in het aggregatieve model doorvoeren, om tegemoet te komen aan de kritiek van de deliberatieve democratie? Op het eerste gezicht lijken uit de bovengenoemde punten twee veranderingen te volgen.¹ Een *eerste* betreft de rationele keuzetheorie die ten grondslag ligt aan het aggregatieve model. Wanneer we naar het economische model van democratie kijken, dan zien we dat het gedrag van politici en burgers bepaald wordt aan de hand van *twee* handelingstypen, namelijk: *strategische* en *doelgerichte* handelingen. Politici en kiezers proberen volgens beide handelingstypen om, op basis van instrumentele overwegingen, een keuze te maken voor het beleid dat hun eigenbelang of streven naar macht het beste bevordert. Het is echter niet evident om politiek gedrag te beperken tot egocentrische nutsoverwegingen. Morele en ethische overwegingen spelen in het dagelijkse leven wel degelijk een belangrijke rol in het politieke proces. De rationele keuzetheorie moet daarom aangevuld worden met een *derde* handelingstype, namelijk dat van de *normgeleide* handelingen. Het gaat om een type van handelen waarin morele redenen en ethische verbintenissen een centrale rol spelen. We handelen op een bepaalde manier, omdat dit overeenstemt met waarden en normen die we met anderen delen. Het lijkt echter niet voldoende om enkel en alleen een derde handelingstype te introduceren. Wat het derde handelingstype immers niet kan verklaren, is waarom wij in een politiek proces of in onze interacties met anderen onze belangen en opinies op een redelijke wijze kunnen bijstellen. De reden hiervoor is eigenlijk vrij eenvoudig. Indien het politieke proces enkel zou bestaan uit concurrentie en compromis, kunnen we niet aangeven waarom waarden en normen onze overtuigingen kunnen beïnvloeden. Daarom moeten we de eerste wijziging in het aggregatieve model aanvullen met een tweede.

Waarden en normen kunnen alleen dan een rol spelen in het politieke proces, wanneer naast *onderhandeling* ook nog een ander mechanisme bestaat om collectieve problemen op te lossen. Dit mechanisme is volgens de voorstanders van het deliberatieve model de *argumentatie*. Politieke partijen komen immers niet alleen op basis van bepaalde beloften of dreigementen tot een overeenstemming, maar voornamelijk ook door te argumenteren. Alleen binnen een argumentatieproces kunnen waarden en normen een verandering teweegbrengen in iemands voorkeuren en opvattingen. Het mag echter duidelijk zijn, dat deze twee globale veranderingen op zich nog niet voldoende zijn om ons te overtuigen van de voordelen van het deliberatieve model boven het aggregatieve model. We zullen tevens moeten aangeven, op welke manier deze veranderingen vertaald moeten worden naar het institutionele niveau.

3. De interne relatie tussen publieke sfeer en het politieke systeem

Als het deliberatieve model een overtuigend alternatief wil zijn voor het aggregatieve model, dan moeten de voorstanders van de deliberatieve democratie duidelijk kunnen maken, welke implicaties het model

heeft voor de representatieve structuren van een liberale democratie. Zij moeten aangeven welke veranderingen we moeten aanbrengen in de manier waarop liberale politieke instellingen functioneren. Op basis van het voorgaande, kunnen we een vrij algemeen antwoord op deze vraag geven; namelijk, dat de besluitvormingsmechanismen van de moderne democratie gebonden moeten worden aan de publieke deliberatie van de burgers. Toch lost dit niet heel veel op, omdat daarmee niet aangegeven is, hoe dit moet gebeuren. De centrale vraag is dan ook, op welke manier de publieke deliberatie tussen vrije en gelijke burgers een institutionele vorm kan krijgen. Binnen het deliberatieve model worden zeer uiteenlopende antwoorden gegeven op deze vraag. Zo is het verschil tussen de theorieën van John Dryzek, Jon Elster, James Bohman of John Rawls niet gering.

Het meest uitgewerkte en tegelijkertijd meest overtuigende antwoord wordt gegeven door Jürgen Habermas. In *Faktizität und Geltung* uit 1992 werkt Habermas op consistente wijze een discoustheorie van politiek en recht uit, door het normatieve zelfbegrip van democratische samenlevingen te reconstrueren. Hij probeert de morele vooronderstellingen van de moderne democratische rechtsstaat bloot te leggen. Zonder inzicht in deze condities kunnen we de feitelijke toestand van onze samenleving eigenlijk niet begrijpen. Omdat zijn theorie te omvangrijk is om hier in haar geheel uiteen te zetten, willen we ons op twee thema's richten, die tezamen de kern van Habermas' theorie vormen. Op de *eerste* plaats gaat het om de verhouding tussen recht en democratie die Habermas schetst. Normatief gezien, bestaat er volgens Habermas een interne of conceptuele relatie tussen recht en democratie. Deze interne relatie vormt de achtergrond voor het *tweede* thema dat we willen behandelen en dat is de machtscirculatie die hij schetst, tussen het politieke systeem en de publieke sfeer. Politieke macht ontstaat, volgens Habermas, in de publieke sfeer en wordt gelegitimeerd en gerationaliseerd aan de hand van democratische en constitutionele procedures.

Wat Habermas precies bedoelt, wanneer hij spreekt over de interne relatie tussen recht en democratie, kunnen we het eenvoudigst verduidelijken aan de hand van de vraag naar de *legitimiteit* van het recht. Het recht vraagt van ons, dat we de regels en normen die er in vervat liggen naleven en accepteren. Het recht legt met andere woorden een externe grens op aan onze vrijheid om te handelen. Handelingen die een ander schade toebrengen worden gesanctioneerd. Het is voor het recht echter niet van belang op basis van welke redenen we handelen. Of we ons aan de normen en regels van het recht houden, omdat we een afweging maken tussen de kosten en opbrengsten die een bepaalde overtreding met zich meebrengt, of dat we uit plicht of overtuiging handelen, is voor het recht eigenlijk niet van belang. Het recht abstraheert van de *motivatie* die de burger heeft om volgens de wet te handelen. Het enige dat voor het recht telt, is dat wetten feitelijk nageleefd worden. De betekenis van het recht gaat volgens Habermas echter niet op in deze feitelijke naleving en acceptatie van juridische normen. Rechten moeten we immers niet alleen opvolgen omdat de naleving daarvan door de overheid afgedwongen kan worden, maar voornamelijk ook omdat recht per definitie een aanspraak maakt op legitimiteit. Het feit dat we volgens het recht bepaalde dingen moeten doen of niet moeten doen, betekent dat het goede redenen moet aangeven waarom we deze zaken moeten doen of laten. In principe, zullen we geen genoegen nemen met een eenvoudig 'daarom'. Wanneer de rechtsorde niet tegemoetkomt aan de normatieve verwachtingen die de burgers ten aanzien van deze orde hebben, zal deze uiteindelijk geen duurzame stabiliteit vertonen. Maar waar komt deze legitimiteit van het recht dan vandaan?

De legitimiteit van wetten baseert zich volgens Habermas niet op een vooraf gegeven morele of natuurlijke orde, maar op de *genese* van de wetten zelf, dat wil zeggen op de wijze waarop de wetten tot stand komen. Legitieme wetten zijn wetten, waar wij als burgers op een redelijke wijze mee kunnen instemmen binnen een publiek discours. Habermas stelt dus nadrukkelijk, dat de *legitimiteit* van de wetten tot stand komt op basis van hun *legaliteit*. Deze relatie tussen de feitelijke en normativiteit van het recht heeft een duidelijke implicatie. Als de gehele bewijslast voor de legitimiteit van het recht gedragen wordt door het democratische proces, dan lijkt een paradox te ontstaan. Hoe kunnen we de legitimiteit van het recht afleiden uit de legaliteit van het recht? Waar komt de legitimiteit van deze legaliteit vandaan? Vervallen we hiermee niet in een soort plat rechtspositivisme dat stelt, dat alles wat de politieke wetgever beslist legitiem is, omdat het datgene is wat de politieke wetgever beslist? Het antwoord op deze vraag luidt natuurlijk ontkennend. Habermas stelt in geen geval dat alle beslissingen van de politieke wetgever juist zijn. Hij beweert alleen dat juist die wetten legitiem zijn, die tot stand zijn gekomen in een politiek wetgevingsproces dat zelf ook weer op een *legitieme wijze* is geïnstitutionaliseerd op basis van het recht. Het

is van belang om dit punt te benadrukken, omdat juist hier de interne relatie tussen recht en democratie duidelijk naar voren komt en tegelijkertijd een terugkoppeling wordt gemaakt naar hetgeen we hierboven schreven over de morele voorwaarden, waaraan de argumentatie tussen burgers, politici en bestuurders moet voldoen.

De wetten die op basis van politieke processen totstandkomen, zijn niet in de eerste plaats legitiem omdat deelnemers ermee instemmen, maar voornamelijk omdat het proces zelf op een legitieme wijze is geïnstitutionaliseerd. Dit gebeurt dan doordat de morele vooronderstellingen van politieke discussies vertaald worden naar het recht en opgenomen worden binnen de grondwet. De morele discussieregels en argumentatievormen die maken dat de resultaten van een proces van publieke deliberatie eerlijk zijn, worden met andere woorden geïnstitutionaliseerd in de vorm van grondrechten. Zo kan het recht om deel te nemen aan discussies, op politiek niveau worden vertaald naar het actief en passief stemrecht. De grondrechten geven daarmee een juridische gestalte aan de verschillende discussieregels en argumentatievormen. In die zin bestaat er een noodzakelijke relatie tussen recht en democratie en niet slechts een historisch contingente relatie. Zonder recht geen democratie en zonder democratie geen recht. (Habermas 1994:599) Op het eerste gezicht zal deze interne relatie tussen recht en democratie misschien lijken op een abstracte filosofische deductie, die ver van onze realiteit staat. In feite is deze relatie echter diep geworteld in de manier waarop we in ons dagelijks leven tegen het recht aankijken en de wijze waarop de politiek functioneert. Het recht vraagt immers niet alleen van ons dat we normen en regels feitelijk naleven, maar het laat ook altijd de mogelijkheid open, dat we uit respect voor de wet handelen. Recht moet ook altijd geaccepteerd kunnen worden. Het is juist deze onderlinge relatie tussen de legaliteit en legitimiteit van het recht, die de noodzaak duidelijk maakt van een *procedureel model* van deliberatieve democratie, waarin alle politieke besluitvorming gebonden wordt aan de menings- en wilsvormingsprocessen van wat Habermas de politieke publieke sfeer noemt. (Cronin & De Greiff 1998:xvi)

Hiermee komen we tot het *tweede thema* van Habermas' theorie. Deliberatieve politiek steunt, volgens hem, op een *tweesporenmodel*. Om welke sporen het gaat, wordt duidelijk wanneer we kijken naar de manier waarop de morele vooronderstellingen van deliberatieve processen naar het recht worden vertaald. Zoals we hiervoor schreven, krijgen deze morele vooronderstellingen een vaste vorm in de gestalte van grondrechten. Voor Habermas betekent dit echter niet, dat de *communicatieve macht* die uit deze processen van menings- en wilsvorming ontstaat, volledig overgenomen kan worden door de politieke en juridische instellingen van onze democratie. Uiteindelijk blijft de legitimiteit van het democratische wetgevingsproces immers afhankelijk van het feit, of burgers zich ook kunnen begrijpen als de auteurs van de wet, waaraan ze als adressanten onderworpen zijn. Burgers zijn hiertoe pas in staat, wanneer ze op een redelijke wijze kunnen instemmen met de geldigheidsaanspraken die in de wet vervat liggen. Daarom moeten de rechtmatig geïnstitutionaliseerde communicatieprocessen altijd verbonden blijven met de informele opinievormingsprocessen die zich in de publieke sfeer afspelen. Het politieke proces draait dan rond de dialoog tussen het *formele politieke systeem* (de administratie, de rechterlijke macht, het parlement en de politieke partijen) en het *informele politieke systeem* (de publieke sfeer en het maatschappelijk middenveld). Wat Habermas dus vooral duidelijk wil maken, is dat het democratische wetgevingsproces pas legitiem kan zijn, wanneer het ingebed is in de communicatieve context van de samenleving.

Het verschil en de relatie tussen deze beide sporen of delen van het politieke systeem kunnen we het beste verduidelijken aan de hand van het onderscheid tussen administratieve en communicatieve macht. Om wat voor een macht het in beide gevallen gaat, volgt uit het antwoord dat Habermas geeft op de vraag naar de legitimiteit van het recht. Recht is volgens hem alleen legitiem, wanneer de burgers van een samenleving zich als auteurs in de wetten kunnen herkennen waaraan ze als adressant zijn onderworpen. Habermas verbindt de dubbele rol die de burger ten aanzien van de legitimiteit van het recht inneemt met het begrip van *communicatieve vrijheid*. (Habermas 1994:182) Communicatieve vrijheid verwijst naar de vrijheid van een persoon om een standpunt in te nemen ten aanzien van de uitspraken van een ander en de geldigheidsaanspraken die hij daarin naar voren brengt. Als iemand, bijvoorbeeld, beweert dat politiek louter een zaak van experts en technocraten is, dan heb ik de mogelijkheid om dat te ontkennen of te bevestigen. Afhankelijk van mijn reactie en de reactie van de ander op mij, kan dan overeenstemming worden bereikt over de geldigheid van de uitspraak. Communicatieve vrijheid gaat dus in wezen om de mogelijkheid om met 'ja' of 'nee' te antwoorden op de aanspraken van een ander. Wat voor Habermas'

model van deliberatieve politiek kenmerkend is, is dat de communicatieve vrijheid van de burgers de kern vormt van het democratische proces. Het democratische proces bestaat met andere woorden uit de gezamenlijke uitoefening van communicatieve vrijheid door de burgers. Voor zover deze processen van menings- en wilsvorming vastgelegd worden in het recht, betekent dit dat communicatieve vrijheid een plaats krijgt in de discussies die zich binnen het parlement afspelen.

Welke betekenis communicatieve vrijheid dan heeft voor de legitimiteit van het recht, zal duidelijk zijn. Recht is enkel legitiem, wanneer het wortelt in de communicatieve vrijheid van de burgers. Met deze relatie tussen de legitimiteit van het recht en de communicatieve vrijheid van de burgers, wordt het wetgevingsproces afhankelijk van een speciaal soort macht, te weten, *communicatieve macht*. Communicatieve macht verwijst, in het kort, naar de macht die tot stand komt wanneer wij in een discussie met bepaalde standpunten instemmen. Bij het uitwerken van de betekenis van communicatieve macht, doet Habermas een beroep op het werk van Hannah Arendt. Arendt omschrijft macht, als de capaciteit of het vermogen om gezamenlijk met anderen te handelen in het licht van een publiek doel. Arendt beschouwt macht niet als een eigenschap van een individu waar dit naar willekeur gebruik van kan maken. Noch is macht een eigenschap van een groep. Macht berust *niet* op gezagsrelaties. Macht is dus geen meetbare factor. Het is vooral een *vermogen*. Het is het vermogen om de politieke gemeenschap bijeen te houden. Macht zorgt er voor, dat de publieke ruimte, als mogelijke ontmoetingsplaats voor handelende en sprekende mensen, open blijft en in stand wordt gehouden. Macht ligt in die zin niet alleen aan de oorsprong van de politieke gemeenschap, maar vormt ook een bron voor de legitimiteit van de politiek. Habermas neemt de opvatting van Arendt over, dat de communicatief gedeelde opvattingen van burgers een bron zijn van legitieme macht. In concreto betekent dit, dat recht op basis van communicatieve macht tot stand komt. Recht is reeds vanaf het begin verbonden met communicatieve macht.

Habermas wijst echter nadrukkelijk op een tekortkoming van Arendts machtsconcept. Politiek kunnen we niet gelijkstellen met de communicatieve processen die zich tussen de burgers afspelen. Naast het geheel van legitieme processen van menings- en wilsvorming, heeft de politiek natuurlijk ook een duidelijk besturende en administratieve taak. De politiek vaardigt wetten uit, waarvan de naleving kan worden afgedwongen. Politiek is, naast een systeem van menings- en wilsvorming, dus ook systeem van handelen. Afgezien van communicatieve macht, moeten we daarom ook *administratieve macht* erkennen. Deze nieuwe vorm van macht roept natuurlijk de vraag op, hoe beide functies van de politiek, en beide vormen van macht die daarmee samenhangen, onderling gerelateerd zijn. Welke band bestaat er, tussen communicatieve en administratieve macht? Het antwoord dat Habermas geeft, ligt voor de hand. De vertaling van de democratische processen van menings- en wilsvorming naar het recht zorgt er voor, dat communicatieve macht door het formele politieke systeem wordt vertaald naar administratieve macht. Op deze manier blijft de administratie altijd gebonden aan de communicatieve macht van de burgers. Wanneer we dit terugkoppelen naar het tweesporenmodel, dan ontstaat het volgende beeld: de publieke opinie die zich binnen de publieke sfeer vormt, wordt volgens democratische en constitutionele procedures tot communicatieve macht, om vervolgens, binnen het politieke systeem, vertaald te worden naar administratieve macht. Administratieve macht moet er op zijn beurt voor zorgen, dat de ruimte gegarandeerd blijft waarbinnen de communicatieve vrijheid van burgers zich ontwikkelen kan. Er moeten een aantal basisrechten zijn die garanderen dat burgers de mogelijkheid hebben om hun mening te uiten, om zich te verzamelen, om te vergaderen etc.

Als we naar deze circulatie van politieke macht kijken, dan valt eigenlijk op, dat het tweesporenmodel de *normatieve relaties* tussen het centrum en de periferie van het politieke systeem bijna volledig omdraait. (Habermas 1995:37) Macht komt niet primair tot stand doordat het formele politieke systeem de steun van sociale bewegingen zoekt om een bepaald beleid door te voeren, maar macht ontstaat binnen de periferie en moet zich doorheen verschillende *sluizen* en kanalen een weg banen naar het centrum van de politiek. Vandaar dat Habermas, naast het tweesporenmodel, ook spreekt over het *sluizenmodel* van de deliberatieve politiek. De twee sporen van de democratische rechtsstaat bevatten bepaalde sluizen die ervoor zorgen, dat macht rationeel en legitiem is. Om wat voor een sluizen het gaat, hebben we hierboven al aangegeven. Het gaat om de legitieme procedures en communicatieve veronderstellingen van het proces van democratische menings- en wilsvorming. Initiatieven die binnen de publieke sfeer ontstaan, gaan dus niet rechtstreeks door naar het formele politieke systeem, maar moeten door democratische en constitutionele procedures heen, om een invloed te kunnen uitoefenen op de wetten en het beleid die

totstandkomen. De stroom van communicatie die binnen de publieke sfeer ontstaat, wordt dus gekanaliseerd en gerationaliseerd doordat hij zich moet vertalen naar het recht en binnen het wetgevende systeem aan een universaliseringstest wordt onderworpen. Enkel op deze manier kan de administratie worden geprogrammeerd door de representanten en verandert het aggregatieve karakter van administratieve macht in een deliberatief karakter. (Habermas 1994:364)

In de praktijk betekent dit dat de periferie van het politieke systeem een dubbele functie heeft. Op de eerste plaats, heeft ze een *signaalfunctie*. De periferie moet aangeven welke problemen in de maatschappij leven en om een politieke oplossing vragen. Problemen moeten geïdentificeerd en gethematiseerd worden. Op de tweede plaats, heeft de periferie een *probleemoplossende functie*. Sociale bewegingen en publieke belangengroeperingen moeten niet alleen aangeven welke problemen er in de maatschappij leven, maar ze moeten deze problemen tevens via het parlement en de politieke partijen in de formele politieke sfeer introduceren en erop toezien op welke manier deze problemen verder binnen de administratie worden afgehandeld. Het tweesporenmodel geeft hiermee vrij globaal aan, op welke manier deliberatieve politiek kan worden vertaald naar de representatieve structuren van een moderne democratie. De voornaamste conclusie die we hieruit kunnen trekken, is dat de aggregatieve mechanismen van het liberale model weliswaar blijven bestaan binnen de deliberatieve politiek, maar dat ze expliciet gebonden moeten worden aan democratische processen van menings- en wilsvorming, om tot legitieme resultaten te leiden. (Habermas 1994:613) Meerderheidsbesluiten zijn niet legitiem omdat een meerderheid van de bevolking zich in een bepaalde beslissing kan vinden, maar omdat een meerderheid van de bevolking er op basis van goede redenen van overtuigd is, dat een bepaalde beslissing in het belang van allen is.

4. Representatie en volkssoevereiniteit

Welke implicaties heeft het tweesporenmodel van democratie echter voor het vraagstuk van de representatie? Uit het voorgaande kunnen we reeds afleiden om welk antwoord het zal gaan. Maar om een volledig antwoord te geven, moet nog een laatste thema aangestipt worden en dat is het thema van de volkssoevereiniteit. Habermas' opvatting van volkssoevereiniteit is immers bepalend voor de relatie die hij schetst tussen politici en burgers. Welke invulling geeft Habermas aan de idee van volkssoevereiniteit? Het antwoord op deze vraag vloeit wederom voort uit het vraagstuk van de legitimiteit van het recht. Zoals hierboven benadrukt, kan legitiem recht enkel voortkomen uit een rechtmatig geïnstitutionaliseerd democratisch wetgevingsproces dat gebonden is aan de communicatieve macht van de burgers. Volgens deze opvatting is 'het volk' soeverein, wanneer burgers gemeenschappelijk gebruik maken van hun communicatieve vrijheid en deze via democratische en constitutionele procedures omzetten in administratieve macht. We moeten hierbij echter de vraag stellen, wat precies het subject is van de volkssoevereiniteit. Wat is het volk dat soeverein is? Gaat het om strategisch handelende burgers en politici, zoals binnen het aggregatieve model van democratie wordt benadrukt, of gaat het om het geheel van alle burgers die gezamenlijk, als een soort van collectieve actor, zichzelf de wet geven? Beide invullingen lijken problematisch. Volgens Habermas, kunnen we een deel van de problemen die gepaard gaan met het concept van volkssoevereiniteit oplossen, wanneer we de denkfiguren van de subjectfilosofie verlaten en overstappen naar een filosofie van de intersubjectieve relaties. In dat geval, kunnen we de idee van volkssoevereiniteit loskoppelen van de traditionele drager van dit idee, te weten het volk. 'Het volk' is, volgens Habermas, een té concrete notie om te kunnen dienen als basis voor een discoursstheorie van het recht. Op normatief vlak moeten we de notie van 'het volk' daarom vervangen door de communicatieve macht van de burgers. Volkssoevereiniteit wordt dan niet meer belichaamd in een duidelijk aanwijsbare substantie, zoals het collectief van alle burgers van een staat, maar het wordt geproceduraliseerd. Volkssoevereiniteit trekt zich terug in de vele communicatieprocessen van de politiek en de openbaarheid. De soevereiniteit van 'het volk' wordt met andere woorden *anoniem*.

Uit deze proceduralisering en desubstantialisering van de volkssoevereiniteit kunnen we twee belangrijke conclusies afleiden voor het vraagstuk van de representatie. Op de *eerste plaats*, zet Habermas zich sterk af tegen de klassieke opvatting van volkssoevereiniteit die we onder andere bij Rousseau kunnen vinden. Volgens deze opvatting, is het volk altijd bij zichzelf aanwezig en hoeft daarom enkel nog in de politiek gerepresenteerd te worden. Volgens Habermas, bestaat er echter niet zoiets als 'het volk' dat potentieel altijd al aanwezig is als de drager van soevereiniteit. Soevereiniteit ligt immers in democratische procedures en gaat er niet aan vooraf. Op de *tweede plaats*, is het deliberatieve model onverenigbaar met het klassieke

idee van het algemeen belang, zoals dat bij sommige verlichtingsdenkers naar voren komt. Het algemeen belang wordt door hen voorgesteld als een entiteit die voorafgaat aan het politieke proces en op basis van de rede ontdekt kan worden. Het morele gezichtspunt wordt door hen voorgesteld als een monoloog. Ten aanzien van beide punten van kritiek *lijkt* Habermas zich aan te sluiten bij de kritiek die Schumpeter gaf op het klassieke normatieve model van politiek. Toch is dit slechts schijn, omdat beide punten van kritiek voor Habermas geen redenen vormen om het klassieke normatieve model van politiek volledig te laten vallen ten gunste van een elitistisch en aggregatief model van democratie. We kunnen de normatieve aspecten van de democratie niet wegedeneren met een empirisch model. Noch kunnen we de onvoorspelbaarheid van de publieke opinie indammen, door voor een elitistisch model te kiezen. Als de mening van de kiezers immers irrationeel is, dan geldt hetzelfde voor de verkiezing van vertegenwoordigers. (Habermas 1994:624)

Het normatieve kader van de klassieke democratietheorie kan in gewijzigde vorm, volgens Habermas, wel degelijk blijven bestaan. Namelijk, voor zover we de intuïties van dit model proceduraliseren en vertalen naar het intersubjectieve niveau. De ideeën van de deliberatieve democratie drukken dan de gedachte uit, dat de participatie van de burgers aan het democratische proces wel degelijk een *rationeel karakter* heeft. Zo moeten we het stemmen tijdens verkiezingen niet eenvoudig zien als een manier om vooraf gegeven preferenties te aggregeren, maar veel eerder, als het resultaat van een proces van meningsvorming, waarbinnen de burgers geïnformeerd raken over betere argumenten en veralgemeniseerbare belangen. (Regh 1996:ix) Democratie is gebonden aan communicatieve rationaliteit. We kunnen onze maatschappij dan ook niet begrijpen, wanneer we niet inzien dat we eigenlijk altijd al anticiperen op de rationaliteit van onze democratische en constitutionele praktijken.

Wat het deliberatieve model nu zo interessant maakt, is dat het de gedachte van het algemeen belang niet op hoeft te geven. Belangen kunnen in meerdere of mindere mate in het belang van allen zijn. Of belangen echter veralgemeniseerbaar zijn, kunnen we niet voorafgaand aan het politieke proces bepalen. Evenmin kunnen de parlementsleden op eigen houtje bepalen, welke belangen algemeen zijn en welke niet. We kunnen pas werkelijk weten welke belangen veralgemeniseerbaar zijn, wanneer alle betrokkenen ermee in kunnen stemmen in een politiek discours, dat wil zeggen: een discours dat tegemoetkomt aan de condities van vrijheid, gelijkheid en reciprociteit.² Dit betekent concreet, dat de rol van representanten gezien moet worden binnen de machtscirculatie die van de publieke sfeer naar de formele politieke sfeer loopt en weer terug naar de publieke sfeer. Parlementsleden en politieke partijen moeten er in hun activiteiten voor zorgen, dat beide delen van het politieke systeem met elkaar vervlochten zijn en ook met elkaar vervlochten blijven. Hun primaire taak ligt dus niet in de articulatie en aggregatie van voorafgegeven belangen, maar in een articulatie en bemiddeling van het democratische proces van menings- en wilsvorming. Dit betekent niet, dat het parlement geen zelfstandige positie heeft of niet kan functioneren volgens vaststaande routines en procedures. Het parlement is immers *geen doorgesluik*, maar een handelend systeem. Het betekent wel, dat deze routines en procedures sensitief moeten zijn ten opzichte van hetgeen zich in de publieke sfeer afspeelt en zo nodig opengebrouwen moeten worden vanuit de communicatieve vrijheid van de burgers. De grenzen van het institutionele politieke systeem moeten poreus zijn. Ze moeten openstaan voor de stroom van problemen en argumenten die voortkomen uit de omliggende stelsels van politieke communicatie. (Habermas 1994:624-625)

Een van de belangrijkste conclusies die hiermee uit het sluisenmodel volgt, is dat een zekere afstand tot de wet noodzakelijk blijft. Er moet een afstand zijn tussen de overtuigingen en de preferenties van de burger en de wet waaraan hij is onderworpen. Vandaar dat het systeem van representatieve democratie voor Habermas geenszins een tweederangs keuze is. Uit zijn rechtstheorie volgt niet, dat het systeem van de representatieve democratie moreel inferieur is ten opzichte van het – veel minder realistische – model van de *consensusdemocratie*. Binnen dit model, wordt consensus als noodzakelijk eindproduct gezien van politieke discussies en niet enkel als een regulerend idee. Dit heeft tot gevolg, dat verkiezingen en meerderheidsbeslissingen enkel op basis van praktische overwegingen noodzakelijk zijn. Moderne samenlevingen zijn immers te complex, om zonder dergelijke politieke mechanismen te functioneren. Habermas stemt hier niet volledig mee in, omdat de huidige representatieve structuren van de moderne democratie (dus inclusief het meerderheidsbeginsel en de verkiezingen) wel degelijk een bepaalde waarde met zich meedragen. De huidige representatieve structuren bevatten immers bepaalde communicatieve en

juridische kanalen die zorgen voor een rationalisatie en legitimatie van politieke macht. Ook in deze structuren zijn uiteindelijk de sluizen van de deliberatieve democratie werkzaam.

Literatuuroverzicht:

Benhabib, S. (ed.), 1996, *Democracy and Difference. Contesting the Boundaries of the Political*, Princeton University Press, Princeton

Blokland, H., 2001, *De modernisering en haar politieke gevolgen: Weber, Mannheim en Schumpeter. Een rehabilitatie van de politiek 1*, Amsterdam, Boom

Bohman, J., 1998, The Coming of Age of Deliberative Democracy, in: *The Journal of Political Philosophy* 6(4): 400-425

Cohen, J., 1996, Democracy, Difference, and the Right to Privacy, in: Benhabib, S. (Ed.), *Democracy and Difference. Contesting the Boundaries of the Political*, Princeton: Princeton University Press

Cooke, M., 2000, Five Arguments for Deliberative Democracy, *Political Studies* 48: 947-969

Cronin, C. & De Greiff, P., 1998, Editors' Introduction, in: Habermas, J., *The Inclusion of the Other. Studies in Political Theory*, edited by Cronin, C. & De Greiff, P., Cambridge (Mass.): The MIT Press

Daudt, H., 1981, Het democratisch elitisme, in: Thomassen, J. J. A. (Eds.), *Democratie. Theorie en Praktijk*, Alphen aan den Rijn/Brussel: Samson Uitgeverij

Elster, J., 1997, The Market and the Forum: Three Varieties of Political Theory, in: Bohman, J. & Rehg W. (Eds.), *Deliberative Democracy. Essays on Reason and Politics*, Cambridge (Mass.): MIT Press

Elster, J. (Ed.), 1998, *Deliberative Democracy*, Cambridge: Cambridge University Press

Habermas, J., 1994, *Faktizität und Geltung: Beiträge zur Diskurstheorie des Rechts und des demokratischen Rechtsstaats*, Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag

Habermas, J., 1995, *Die Normalität einer Berliner Republik. Kleine Politische Schriften VIII*, Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag

Manin, B., 1987, On Legitimacy and Political Deliberation, *Political Theory* 15(3): 338-368

Mouffe, C., 2000, *The Democratic Paradox*, London: Verso

Rehg, W., 1996, Translator's Introduction, in: Habermas, J., *Between Facts and Norms: Contributions to a Discourse Theory of law and democracy*, translated by W. Rehg, Cambridge: Polity Press

Smith, G. & Wales C., 2000, Citizens' Juries and Deliberative Democracy, *Political Studies* 48: 51-65

Valadez, J. M., 2001, *Deliberative Democracy, Political Legitimacy, and Self-Determination in Multicultural Societies*, Boulder: Westview Press

Young, I. M., 2000, *Inclusion and democracy*, Oxford: Oxford University Press

---

¹ We volgen hier Habermas 1994: 408-415 en Elster 1997: 3-34

² Zie het artikel van Stefan Rummens in dit tijdschrift voor de verschillende redenen waarom een feitelijke deliberatie noodzakelijk is.